

Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Arařtırmalar
Year: 7 - Number: 24 p. 225-236, Summer 2023

Hattat Mahmut Celâleddin Efendi'nin Celî Sülüs Hat Levhaları* *The Celî Sülüs Calligraphy Samples of Calligrapher Mahmut Celâleddin*

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.1275748>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliř Tarihi /
Article Arrival Date
02.04.2023

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
29.06.2023

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
30.06.2023

Asya Studies

Doç. Dr. Gül Güney Zincir
Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel
Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk
Sanatları Bölümü
gul.guney@deu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3187-7177

Öz

Hat sanatı belli kaide ve kurallara göre gelişimini tamamlayan ve belli üsluplar ile varlığını sürdüren geleneksel kitap sanatlarımızdan biridir. Yazmak, çizmek anlamına gelen hat estetik ölçülere bağlı kalarak Arap harfleri ile güzel yazı (Hüsn-i Hat) yazma sanatıdır. Özellikle 16. yüzyıl Osmanlı döneminde Şeyh Hamdullah'ın üslubu doğrultusunda gelişim göstermiş ve pek çok yazma eser, murakkaa, hilye ve hat levhaları günümüze kadar gelmiştir. 18 ve 19. yüzyılda gelişimini hat levhaları ile sürdüren hat sanatı örnekleri, tekke ve zaviyeler, medreseler ve camiler gibi dini ve sivil yapılarda görülmektedir. Genelde celi sülüs hattın kullanıldığı bu levhalarda rikaâ', muhakkak, tâlik hat gibi farklı hat örnekleri de bulunmaktadır. Bu levhalar günümüzde çeşitli müze ve kütüphanelerde saklanmaktadır. Hat levhalarının yer aldığı kütüphanelerden biri de Bursa İnebey Kütüphanesidir. Kütüphanenin deposunda 19 ve 20. yüzyıla ait camlı çerçeveli ve ahşap üzerine nakş edilmiş yaklaşık 90 adet hat levhası yer almaktadır. Bu levhalar Bolu, Kocaeli ve Sakarya Müzelerinden getirilmiştir. Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yazılan bu levhalar Seyyid Abdullah Zühdi, Hüseyin Tevfik, Mehmet Arif, Ali Cümdi, Yahya Hilmi, Ahmet Arif gibi döneminin ünlü hattatlarına aittir. Hat sanatı açısından özellikle bu levhalar arasında 19.yy'ın önemli hattatlarından olan Mahmud Celâleddin Efendi imzalı hat levhaları tespit edilmiştir. Beş adet celi-sülüs hat levhası Sakarya, Bolu ve Kocaeli Müzesi'nden gelmiştir. Üç levha tarihsiz, iki levha ise tarihlidir. Renkli murakkaalar üzerine meşk edilmiş bu hat levhalar celi- sülüs yazının 19 ve 20.yüzyıla ait nadir örnekleri arasındadır. Hat sanatı tarihi açısından önemli olan Mahmud Celâleddin imzalı bu levhalar bugüne kadar herhangi bilimsel bir çalışmada da yer almamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hat, Levha, Osmanlı

Abstract

Calligraphy is one of our traditional book arts that completes its development according to certain rules its existence with certain styles. Calligraphy, which means to write and draw, is the art of writing beautiful script (Hüsn-i Hat) with Arabic letters, adhering to aesthetic measures. Especially in the 16th century Ottoman period, the art of calligraphy developed in line with the style of Sheikh Hamdullah. Thus, many manuscripts, murakka, hilye and calligraphy samples have survived to the present day. The examples of calligraphy, which continued its development with calligraphy plates in the 18th and 19th centuries, are seen in religious and civil structures such as dervish lodges and zawiya, madrasahs and mosques. In these plates, the celi thuluth calligraphy is used in general. But different calligraphy examples such as rika, muhakkak, tâlik are also used. . These plates are kept in various museums and libraries today. One of the libraries where the calligraphy plates are located is the Bursa İnebey Library. There are approximately 90 calligraphy plates in the warehouse of the library with glass frames and engraved on wood from the 19th and 20th centuries. These plates were brought from Bolu, Kocaeli and Sakarya Museums. These plates, written in Turkish, Arabic and Persian, belong to famous calligraphers of the period such as Seyyid Abdullah Zühdi, Hüseyin Tevfik, Mehmet Arif, Ali Cümdi, Yahya Hilmi and Ahmet Arif.

Calligraphy plates were identified among these plates signed by Mahmud Celaleddin Efendi who was the important calligraphers of the 19th century. Five celi-sülüs calligraphy plates came from Sakarya Bolu and Kocaeli Museums. Three plates are undated and two are dated. These calligraphy plates on colored murakka are among the rare examples of celi-sülüs script from the 19th and 20th centuries. These plates signed by Mahmud Celaleddin, which are important for the history of calligraphy, have not been included in any scientific study until today.

Keywords: Ottoman, Calligraphy, Plate, Sülüs, Library

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Güney Zincir, G. (2023). Hattat Mahmut Celâleddin Efendi'nin Celî Sülüs Hat Levhaları. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 7(24), 225-236.

* "COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları: Bu makale için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu makale, İntihal.net tarafından taranmıştır. Bu makale, Creative Commons lisansı altındadır. Bu makale için etik kurul onayı gerekmemektedir.

GİRİŞ

İslamiyet'in doğuşu ile Arap yazısı yüzyıllar içinde büyük gelişim göstermiş ve sanat değeri yüksek yazı üslupları meydana gelmiştir. 8. yüzyıldan itibaren özellikle Abbasiler döneminde artan bilim ve sanat hareketleri ile yazı şekillenmiş, belirli kaide ve kurallara bağlı olarak gelişmiştir. Bu dönem sanatkârlardan Bağdatlı hattat İbn Mukle ö. 328 [M 940] İslam yazısına estetik anlamda katkıda bulunmuş, yenilikler ile hat sanatının gelişmesinde rol oynamıştır. Hat sanatında dönüm noktası oluşturan Yâkût el- Müsta'sım ile de yazı en güzel şeklini almıştır. Yâkût el-Müsta'sım her yazı çeşidine göre kalem ağzı meylini yeniden belirleyip İbn Mukle ile ortaya çıkan altı çeşit yazının (aklâm-ı sitte) klasik ölçülerini ortaya koymuştur. Yâkût'un hat sanatına yaptığı yeniliklere bağlı kalınarak hat sanatının gelişimi Osmanlı topraklarında da devam etmiştir (Serin, 1989: 276-280). 16.yüzyılın önemli hattatlarından olan Şeyh Hamdullah'ın oluşturduğu Osmanlı hat üslubu yine Yâkût'un dönemi temel alınarak yürütülmüş ve geliştirilmiştir. 16. yüzyıl ve sonrası Şeyh Hamdullah, Ahmet Karahisarî, Hafız Osman, Mustafa Rakım gibi ünlü hattatların katkıları ile Osmanlı dönemi hat sanatı gelişimini tamamlamıştır. Bu hattatların öğrencileri ile de üslupların devamı sağlanmıştır. Gerek yazma eserlerde gerekse levha formunda çeşitli üsluplarla, dönemin ünlü hattatları tarafından yazılmış pek çok hat örneği yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir. Özellikle Osmanlı dönemine ait örnekler bugün de değerini korumaktadır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde yazı, kitap sayfalarından çıkarak levha formuna dönüşmüş ve duvara asılabilen bir hâl almıştır. Kitap formundan levha formunda yazılmış ilk örneğin Hz. Osman'ın 17. yüzyılda yazmış olduğu düşünülen Hilye-i Şerife kabul edilir. Ancak M.1727 yılında matbaanın Osmanlı topraklarına girmesiyle el ile yazı yazma geleneği, sekteye uğramış, hayatını bununla idâme ettiren hattatlar kitap dışında farklı eserler ortaya koymaya çabasına girmişlerdir. Böylece bugüne kadar el ile yazılan kitapların sayısı azalmış, duvara asılmak üzere tasarlanan celi hat levhaları ön plana çıkmıştır. Yüzyıllar boyu kitap yazmakla uğraşan hattatlar artık duvara asılan levha formunda satır yazıları, kıtâlar, fermanlar, tuğralar, hilye-i şerife'ler üretmeye başlamıştır. Çoğunlukla kare, oval, daire, dikdörtgen formlarda tasarlanan bu levhalar istifli, satır hâlinde serbest kompozisyonlu veya müsenna olarak yazılmıştır. Genelde cami, medrese, tekke gibi dinî ve sivil yapılarda ön plana çıkan hat levhalarında celi sülüs, rikâa, dîvânî, tâ'lik, muhakkak gibi çeşitli hat üslupları kullanılır. Bu hat üslupları ile sûreler, âyetler, Peygamber Efendimizin hadisleri ve bazı hikmetli sözler duvara asılacak şekilde büyük boyda celi hatla yazılmıştır. Her biri özgün sanat eseri niteliğinde olan bu eserler bugün çeşitli müze, kütüphane ve koleksiyonlarda bulunmaktadır.

İslâm dünyasında çeşitli yazı türleri ortaya konulmuş, bunların celi şekilleri levha, kitâbe, cami yazılarında kullanılmıştır. Arapça açık, aşikâr, ulu ve büyük gibi anlamları olan "celî" kelimesi, bir yazı çeşiti olmayıp, yazının büyüklüğüne işaret eder. Bu yüzden iri olarak yazılmış yazılara "celî" adı verilmektedir. Ancak yazının ilk zamanlarında, bu kelime "celîl" olarak kullanılmıştır. Ayrıca büyük boyutlu kâğıtlarda kullanılmasından dolayı celi yazıya "tûmâr" adı da verilmiştir (Serin, 2008: 78). Celi diğer yazıların babası (ebû'l-aklâm) telakki edildiği gibi kalem ağzının enini tespit etmekte bir genişlik birimi olarak da kullanılmıştır. Hattatlar celi ölçüsünü kitap yazısının üç katı, en az serçe parmak kalınlığında kabul etmişler ve ölçüde üretilen yazıları celi olarak nitelendirmişlerdir. Yuvarlak karakterde olan celi yazının kalın kalem ile yazılma şekline "kalemü'l-celîl" adı verilir (Berk, 2003: 146-147). Celi hat üslubu muhakkak, sülüs, nesih ve rikâa gibi yazı çeşitleri içinde kullanılır. Ancak muhakkak celîsi oldukça büyük ve istif yapılması zor olduğu için Osmanlı hattatları sülüs hattı ile celi tasarımlar yapmayı tercih etmişlerdir (Alpaslan, 1993: 441-444, Derman, 1997: 427-437).

Tarihi süreç içerisinde celi hat ile çeşitli tasarımlar hattatlar tarafından yapılmıştır. Gerek Abbasi ve Emeviler'de gerekse Selçuklu ve Osmanlı gibi hat sanatının olgunlaştığı dönemlerde celi yazı örneklerine rastlanmaktadır. Özellikle Emevi ve Abbasi devrinde yaşayan hattatlar ilk celi yazının oluşumunda önemli etkileri olmuştur. Nitekim Emeviler'in son devri Abbasiler'in ilk dönemlerinde yaşayan Kutbetü'l-Muharrir ö.154 [M771] yazıya ilk defa üslup kazandıran sanatkârlardan biridir (Çetin, 1989: 276-280). Tarihte ilk hattat olarak bilinen Kutbetü'l-Muharrir yazı üzerine yaptığı çalışmalarla yenilikler ortaya koymuştur. Kûfî yazı üzerinde çalışmalar yaparak celîl, tûmar, sülüs ve nisf gibi yazı türleri meydana getirmiştir. Bunlardan tûmar resmi yazılarda kullanılmıştır. Yine Abbasi hattatlarından olan İshak b. Hammâd el-Kâtib de bu dönemin celi üstadıdır. Hattat Sa'd'ın da ilk "celî" yazan kişi olduğu düşünülmektedir. Kendisi Velîd b. Abdülmelik devrinde [M.705-715] Mescid-i Nebevî'nin kible duvarına celi kûfî hatla "Şems" sûresini yazmıştır (Alpaslan, 1993: 265-267, Nedîm, 1970: 6-15).

Osmanlı dönemi ilk “celî” örneği Fatih Sultan Mehmet [M 1451-1481] döneminde verilir. Fatih döneminin ünlü hattatları sayesinde yazı gelişme göstermiş ve o döneme ait pek çok örnek günümüze kadar gelmiştir. Örneğin; dönemin ünlü hattatlarından Ali bin Yahyâ es Sûfî'nin celi yazı örnekleri celi yazının olgunlaşmasından önceki durumunu gösteren tarihi belgelerdir. Taş üzerine yazılmış Fatih Cami' kitabesi [M 1470], Bâb-ı Hümâyûn üzerindeki M 1478 tarihli kitabe ve Amasya Sultan II. Beyazıd Camii [M 1481-1512] inşa kitabesi Ali bin Yahya es Sûfî'nin celi yazı örneklerindedir (Aksu, 2003: 245-251). Yine döneminin sanat harikası olan Bâb-ı Hümâyûn ve dış iç kapıları üstündeki “müsennâ” yazı, celi sülüs karakterine örnek verilebilir. Bu tarihten sonra 19. yüzyılın başlarına kadar pek çok ünlü hattat bu üsluba katkıda bulunmuştur. Böylece celi yazı Ali b. Yahyâ es-Sûfî (Fâtih devri) ve Hasan Çelebi'nin (Ö.M1594) ardından Kâsım Gubârî (Ö.1625), Teknecizâde İbrâhim'den (Ö.1689) sonra Mehmed Bursevî (Ö. 1740), Mustafa b. Süleyman (Ö.1744) ve Morali Beşir Ağa (Ö.1752) gibi ünlü hattatların elinde şekil almıştır. Ancak 19. yüzyılda Mustafa Râkım'ın (Ö. 1826) kaleminde en güzel şekline ulaşmıştır (Berk, 2003: 76). Ayrıca Hâşim Efendi (Ö.1845), Çarşambalı Ârif Bey (Ö.1892), Abdülfettah Efendi (Ö.1896), Sâmi Efendi (Ö.1912), Nazif Bey (Ö. 1913), İsmâil Hakkı Altunbezer (Ö.1946), Macit Ayrıl (Ö.1961), Mustafa Halim Özyazıcı (Ö.1964) ve Hâmid Ayaç (Ö.1982) gibi hattatlar celi yazının devamını sağlayarak çeşitli eserler ortaya koymuşlardır. Ünlü celi üstadı Sâmi Efendi (M 1838-1912) celi yazının önemini “celî yazmadıkça yazının sırlarına vakıf olunmaz” diyerek belirtmiştir (Derman,1969: 4-10). Çünkü ölçü olarak kalem ağzı küçük olan yazılarda kusurlar az anlaşılırken celi yazıda bunlar belirgindir (Acar, 1999: 133).

Yapılan araştırma sırasında Bursa İnebey Kütüphanesi deposunda 19 ve 20. yüzyıllara ait yaklaşık 90 adet hat levhası tespit edilmiştir. Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yazılan bu hat levhaları Seyyid Abdullah Zühdi, Hüseyin Tevfik, Mehmet Arif, Ali Cüdi, Yahya Hilmi, Ahmet Arif, Mahmud Celâleddin gibi döneminin ünlü hattatlarına aittir. Arapça metinlerin ağırlıkta olduğu levhalarda genelde is ve zer mürekkep, siyah, lacivert, yeşil, kahverengi gibi renkli murakkaalar ve ahşaplar kullanılmıştır. Yazı alanları ise genelde açık krem rengindedir. Hat levhalarının bazılarının çerçeveleri kırılmış, murakkaaları yırtılmıştır. Ahşap zeminler üzerine yazılmış yazılarda ise kopmalar ve kırılmalar görülmektedir. Kütüphanede devrin önemli hattatlarından olan Mahmud Celâleddin'a ait beş adet celi-sülüs hat levhası tespit edilmiştir. Bu levhalar okunup transkripsiyonu yapılmıştır. Daha sonra da hat sanatı açısından değerlendirilmiştir. Bu levhaların daha önce incelenmemesi ve herhangi bir yayında yer almaması makalenin özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

MAHMUD CELÂLEDDİN EFENDİ HAYATI

Osmanlı döneminde 19 ve 20. yüzyıllarda ünlü hattatlar tarafından celi hatla çeşitli eserler ortaya konulmuştur. Cami yazıları, kitabeler, hat levhaları, genelde hat üslubunun “celî” formu ile yazılmıştır (Öztürk, 2020: 281-303). Bugün çeşitli dini yapılarda, müze ve kütüphanelerde saklanan pek çok örnekte ünlü hattatlar tarafından celi hattın kullanıldığı görülür. 18.yüzyıl sonu 19.yüzyıl başında yaşamış ünlü hattatlardan biri olan Mahmud Celâleddin Efendi de celi-sülüs hat levhaları ile tanınır. Bu çalışmada Mahmud Celâleddin Efendi'nin Bursa İnebey Kütüphanesi'nde saklanan ve daha önce bilimsel bir incelemeye konu olmamış beş adet hat levhası değerlendirilmiştir.

Mahmud Celâleddin Efendi Hazar denizi'nin kıyısında yer alan Dağıstan bölgesindedir. Nakşibendî Şeyhi olan babası Mehmet Efendi ile İstanbul'a geldiği söylenmektedir. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. H.1188 [M1774] tarihli bir murakkaada onun H.1163 [M.1750] yıllarında doğduğu anlaşılmaktadır. Ölüm tarihi H.1245 [M.1829]'dur (Derman, 2001: 108-111, Serin, 2003: 158-161, İnal,1970:183-188). Yazıyı Ak Molla Ömer Efendi ve Rasim Efendinin talebesi Abdülatif Efendi'den meşk etmiştir. Boyun eğmeyen sert mizaçlı biri olduğundan dolayı Salih Efendi ve Ebubekir Râşid Efendi gibi hattatlar tarafından talebeliğe kabul görülmemiştir. Bu yüzden çalışmalarını kendi gayreti ile yürütmüştür. Ancak onun temkinli bir insan olduğu, anlatıldığı gibi sert mizaçlı biri olmadığını ifade edenler de vardır (Derman, 2003: 359). Mahmud Celâleddin Efendi yılmayan azmi ve gayreti sayesinde kendi ekolünü oluşturmuş, ismini duyurmuştur. Onun hakkında İkdâm Gazetesi, 10 Ekim 1907 tarihli yayında şu ifadelerle yer verilmiştir:

“En alelâde bir işte vakar ve temkîn ile hareket eden Mahmud Celâleddin Efendi”nin bu hali, o zaman yanlış anlaşılıyordu. Kalemi parmaklarına râm edip harfinde bir başka letafet ibraz eden bu dâhîde egoistlikten ziyade kat-î bir azim vardı. İşte bu kat-î azim egoizmine atf olunmuştur. Başkalarının delâlet ve vasıta ile kazanacağı olgunluğu hocasız elde ettiğinden bütün ömrünü yazı yazmaya hasredip bu

gayretin neticesi olarak büyük yazı üstatları sırasına dâhil olma şerefini kazanmakla hattatlar arasında meşhur olmuştur” (Alpaslan, 1999: 129-133, Özcan, 2009: 111).

Mahmud Celâleddin dönemin hocaları tarafından öğrenciliğe kabul edilmemiş olmasına rağmen, kendi gayreti ve yeteneği ile hat sanatında Şeyh lakabı ile anılmaya layık görülen üçüncü kişi olmuştur. İlk zamanlarda yazılarına Mahmudu'l-Mevdûd ve Mevlevi Mahmud Celâleddin, daha sonra Mahmud Celâleddin olarak imza atmayı tercih etmiştir. Hafız Osman'ın ve Şeyh Hamdullah'ın yazılarını inceleyerek kendi üslubunu oluşturan Mahmud Celâleddin sülüs ve nesih yazıda oldukça başarılıdır. Ancak celi yazının hatayı daha çok göstermesi, diğer yazılara oranla zor olması ve yol göstericisinin olmamasından dolayı, hattın kuralları dâhilinde Mahmud Celâleddin celi yazıda kendi karakteristik özelliklerini ortaya koymuştur. Yazılarında görülen durgunluk, sert mizaç, keskinlik onun üslubunu oluşturmuştur. Bu özellikler farklı hattatların yazılarıyla kıyasladığında kendini açıkça göstermektedir. Örneğin Mustafa Râkım Efendi'nin celi yazı örnekleri ile Mahmud Celâleddin Efendi'nin celi yazıları aralarındaki fark çok belirgindir. Mustafa Râkım Efendi harfleri daha yumuşak karakterde yazmıştır. Oysa Mahmud Celâleddin Efendi'nin harfleri daha sert bir ifadeye sahiptir. Ancak onun çalışmaları elbette başarısız olarak nitelendirilemez. Râkım Efendi harflerin sırrını hocalarından almış olduğu eğitim sayesinde vâkıf olmuştur (Alpaslan, 1992: 102; Ülker, 1987: 200). Mahmud Celâleddin bu şansa sahip olamamıştır. Ancak her iki hattat da aynı yüzyılda yaşamış ve hat sanatına katkıda bulunmuş büyük sanatkârlardır.

Hattat Ömer Vasfi Efendi Mustafa Râkım Efendi ile Mahmud Celâleddin'in yazıları arasındaki farkı Sami Efendi'den alıntı ile ifade eder. Rivayete göre uzun boylu ve uzun sakalı olan hattat ayağa kalkıp, dimdik durmuş. Sakalını ileriye doğru uzatıp gözlerini açarak ileri atılır gibi yapar, işte bu Mustafa Râkım elifi dermiş. Daha sonra sakinleşip, sakalını göğsüne dayayıp, işte Mahmud Celâleddin elifi dermiş. Hattat Necmeddin Efendi Mustafa Râkım ile Mahmud Celâleddin arasındaki farkı ise dinlerdeki mezhep ayrılığına benzetmiştir. Ancak her iki hattat içinde Şeyh Hamdullah ve Hafız Osman'ın hat üslupları çalışmalarında temel teşkil etmektedir (Berk, 2013: 43-45).

Mahmud Celâleddin'in hat levhaları yanında Mushaf-ı Şerif, en'âm-ı şerîf, evrâd-ı şerîfe, dua kitapları, kıta, murakkaa, hilye ve levha şeklinde pek çok yazıları olup müze ve koleksiyonlarda yer almaktadır. Özgün tasarımlarının yanında eski hattatların eserlerinin başarılı kopyalarını da yapmıştır. Ancak üslubunun sert ve durgun ifadesinden, ayrıca hareketlerinin zayıflığından dolayı Mustafa Râkım'ın ekolüne karşı pek tutunamamıştır. Mahmud Celâleddin Efendi, hayatını Boğaz'ın İstavroz semtinde (Beylerbeyi'nin şimdiki Abdullah Ağa Mahallesi) sürdürürken H.1245 [M.1829] yılında vefat etmiştir. Bugün Eyüp Sultan civarındaki Şeyh Murad Dergâhı hazîresinde gömülüdür. Mezarının yeri belli olmamakla beraber kabir taşı halen dergâhta muhafaza edilmektedir¹ (Resim 1).

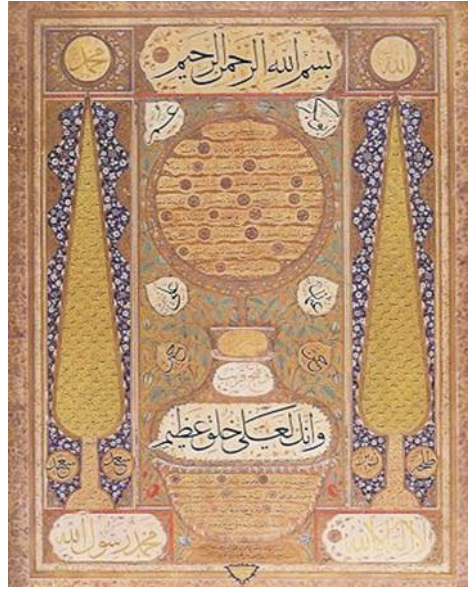
Resim 1: Hattat Mahmud Celâleddin'in Eyüp Şeyh Murad Tekkesi haziresinde bulunan kabir taşı
(<https://www.gencyorumdergisi.com/2021/11/bir-dergâh-iki-hattat/>)

¹ Mahmud Celâleddin'nin mezar kitabesi: Celâleddin'nin Kitâbe Metni: “Huve'l-Hayyu'l-Bâkî, Meşâyih-ı hattâtinden, Cennet-mekân merhum ve mağfur, Mahmud Celâleddin Efendi'nin, Ruhîyün el-Fâtiha, Sene 1245” Kitabe metni Çanakkale Üniversitesi, Güzel San. Fakültesi Öğr. Gör. İsmail Öztürk tarafından okunmuştur.

Bütün kaynaklar Mahmud Celâleddin'nin iki öğrencisinden bahsetmektedir. Birincisi eşi olan Esmâ İbret Hanım, diğeri ise Mehmed Tahir Efendi'dir (ö.1845). H.1194 [M. 1780] yılında İstanbul'da doğan Esmâ İbret Hanım Ser-hasekiyân-ı Hâssa (gözde cariyeler amiri) Ahmed Efendi'nin kızıdır. Sanatta ileri düzeye ulaşmış, yazıları eşinden ayırt edilemez nitelikte başarılı bir kadın hattattır. İbret Hanımın yazmış olduğu H.1209/M.1795 tarihli büyük ebattaki hilye-i Şerife bugün Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Hilye-i Şerife levhasında yer alan bilgiye göre yazdığı tarihte 15 yaşında olduğu ve hilyenin Mehmet Sâlim Ağa adında bir kaftancı tarafından yazdırıldığı, kaftancının onun yazamayacağını düşünüp kendisine tahkik ettirdiği, sonunda ise yazdığına kanaat getirdiği ifade edilmiştir. Ayrıca bir kadının böyle bir hilye yazmasından ibret duyulması için hattatlıktan icâzet aldığı sırada ismine "İbret" ilâve edilmiştir. Bu hilye Sâlim Ağa tarafından III. Selim ve validesi Mihrişah Sultan'a gönderilmiştir (Derman, 1995: 418-419) (Resim 2).

Resim 2: Hattat Esmâ İbret Hanımın Hilye-i Şerife Levhası (<http://www.istanbulkadinmuzesi.org/esma-ibret-hanim/>)

Mahmud Celâleddin'nin diğeri öğrencisi olan Mehmed Tahir Efendi 19.yüzyılda yaşamış önemli hattatlardan biridir. Celi yazıda oldukça usta olan Mehmed Tahir hocasının üslubunu devam ettirerek kudretli hatlar üretmiştir. Ayrıca bir süre Sultan Abdülmecid'e hocalık yapmıştır. Bu yüzden Abdülmecid döneminde hattatlar bir süre Mahmud Celâleddin ekolünde çalışmalar ortaya koymuşlardır. Ancak Abdülmecid'in ölümü ile bu ekol terk edilmiş, hattat Mustafa Râkım'ın ekolü tutulmuştur (Derman, 2003: 359). Muhammed Tahir'in celi sülüs hatları İstanbul Harem semtindeki Defterdâr Camii ile Galata'daki Kapı İçi Camii'nde bulunmaktadır (Alpaslan, 1999: 137). H.1262 [M.1845] vefat eden Mehmed Tahir Efendi Beşiktaş semtinde Yahya Efendi türbesinde yatmaktadır. Mahmud Celâleddin'nin öğrencileri dışındaki takipçileri Sultan Abdülmecid, Çukurcumâlî Mahmud Cemâleddin ve Kazasker Mustafa İzzet'tir.

BURSA İNEBEY YAZMA ESER KÜTÜKHANESİ'NDE YER ALAN MAHMUD CELÂLEDDİN İMZALI HAT LEVHALARI

Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesinde yapılan araştırmada yaklaşık 92 adet hat levhası tespit edilmiştir. Bu levhalar kütüphaneye Kocaeli, Bolu, Sakarya gibi il ve ilçelerin müzelerinden gelmiştir. Kütüphanede bulunan bu levhalar Mahmud Celâleddin, Çarşambalı Ârif, Abdülfettah, Hüseyin Teyfik, Mahmud Cemâleddin gibi ünlü hattatlara aittir. Büyük bir kısmı 18, 19 ve 20.yüzyıla ait olan bu levhaların çoğunda tarih vardır. Genelde çerçeveli olan hat levhaları, satır halinde, istifli, müsenna olarak yazılmıştır. Aynı zamanda Mevlevî sikkesi ve insan yüzü suretinde, daire, oval ve dikdörtgen formlarda çeşitli kompozisyonlara da yer verilmiştir. Bununla birlikte tuğra formun da kullanıldığı hat

levhalarında kumaş üzerine simle işlenmiş ve ahşap üzerine oyma tekniklerin uygulandığı örnekler rastlanmıştır. Bu levhalarda sülüs, nesih, tâlik ve celi sülüs hatlara yer verilmiştir.

Kütüphanede Ahmet Ârif tilmizi Şevki, Ali Cündi, Ahmed Nazif gibi hattatlara ait yedi adet Hilye-i Şerif tespit edilmiştir. Bu hilyeler 19 ve 20.yüzyıla aittir. Sülüs ve nesih hattın kullanıldığı hilyeler kâğıt üzerine is mürekkebi ile yazılmış, ahşap üzerine yapıştırılmıştır. Hilye-i Şerif örneklerinin oldukça yıprandığı, kâğıtların yırtıldığı, ahşap üzerinde kurt yeniklerinden oluşan deliklerin olduğu görülmektedir. Ayrıca Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin isimleri daire formunda ahşap üzerine oyma tekniği ile nakş edilmiştir. Ayrıca Bektaşî, Nakşibendi veya Mevlevî tarikatına ait olduğu düşünülen hat levhaları da bulunmaktadır. Levhalarda “ya hazreti Mevlânâ”, “Meded ya Allah ya Muhammed ya Ali ya Mevlânâ” gibi ibareler yer almaktadır.

Kütüphanede Mahmud Celâleddin'in takipçilerinden Mahmud Cemâleddin'e ait celi-sülüs hat levhası tespit edilmiştir. Mahmud Cemâleddin, Mehmed Tâhir Efendi'den nesih ve sülüs dersler almıştır. Çalışmalarında Mahmud Celâleddin ekolünün etkileri bulunmaktadır. Kütüphanede 76 envanter no'lu hat levha örneğinde bunun izleri görülmektedir. 280x380-330x430 mm ölçülerinde yazılmış hattın tarihi H. 1294 [M.1878] dir. Yazıda “Aleyke Avnullah” ibaresi celi sülüs hatla istif halinde yazılmıştır (Resim 3).

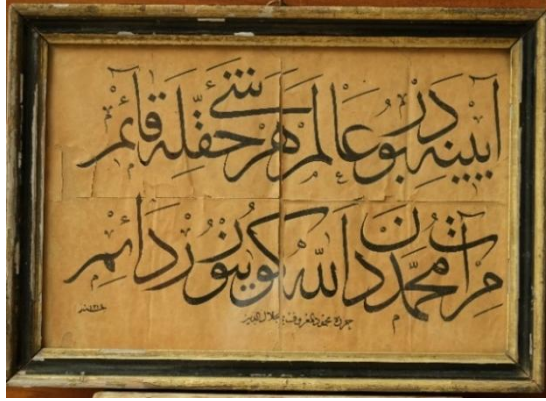
Resim 3: Bursa İnebey Kütüphanesi, 76 Envanter Numaralı Mahmud Cemâleddin İmzalı Celi Sülüs Hat Levhası (Güney Zincir, 2022)

2 Envanter No'lu Hat Levhası

Bursa İnebey Kütüphanesinde yer alan 2 envanter numarası ile kayıtlı levha Sakarya Müzesi'nden gelmiştir. 370x250 cm ölçülerinde olan levha is mürekkebi ile yazılmıştır. Levhanın altında “Harrerahû Mahmud el- ma'ruf bi-Celâleddin”, imzası sol alt köşesinde H.1314 [M.1896-97] tarihi yer almaktadır. İki satır halinde yazılan levhada celi sülüs hat kullanılmıştır. Herhangi bir tezyinatın yer almadığı hattın kullanıldığı kâğıdın oldukça yıprandığı görülmektedir. Levhada Türkçe “Âyinedir bu âlem, her şey Hak ile kâim / Mir'at-ı Muhammed'den Allah görünür daim. H.1314” ibareleri yer almaktadır (Resim 4).

Resim 4: Bursa İnebey Kütüphanesi 2 Envanter Numaralı Mahmud Celâleddin imzalı Celi Sülüs Hat Levha, (Güney Zincir, 2022)

3 Envanter No'lu Hat Levhası

Bursa İnebey Kütüphanesinde yer alan 3 no'lu envanter numarası ile kayıtlı levha Sakarya Müzesinden gelmiştir. Levha 375x 285 – 465x373 mm ölçülerinde olup is mürekkebi ile yazılmıştır. Tarihi yoktur. Celi sülüs istiftir. “Nemekahu Mahmud Celâleddin” şeklinde imzalanmıştır. Yazı açık kahve renginde boyanmış âharlı kağıt üzerine oval formda yazılmıştır. Harfler alttan üste doğru istiflenmiş yazıda üçgen bir form oluşturulmuştur. Celi sülüs yazı karakterinde istiflenen harfler belli mesafede aralıklı olarak yazılmıştır. İstif içerisindeki dik, yuvarlak ve yatay çizgilerin hem teşrifat (doğru okunabilirlik) hem de estetik yönden gözü rahatsız etmeyecek ve akışı bozmayacak şekilde yerleştirilmiştir. Tezyinî (süsleme) işaretlerin ve okuma işaretlerinin dengeli dağıtılması gibi önemli detaylara dikkat edilerek yazıda hareket sağlanmıştır. Yazı alanında penç ve hatayı motifleri ile altın kullanılarak boşluklar tezyin edilmiştir. Çok detaylı bir tezyinatın yer almaması yazıyı ön plana çıkarmıştır. Yazının dış pervazında açık mavi, pembe renklerin kullanıldığı battal ebru yer almaktadır.² Levha tasarımlarda dış pervazın ebrulu kağıtlarla kaplanması geleneği yüzyıllarca sürdürülmüştür. Levhadaki yazıda “Yâ Hazreti Veysel Karânî Radiya'l-lâhu Teâlâ Anh” ibareleri yer almaktadır. Türkçesi “Yâ Hazreti Veysel Karâni, Allah O'ndan razı olsun”dur. Yazı hat sanatı açısından dönemin özellikli hat levhalarındandır (Resim 5).

Resim 5: Bursa İnebey Kütüphanesi, 3 Envanter Numaralı Mahmud Celâleddin İmzalı Celi Sülüs Hat Levha (Güney Zincir, 2022)

7 Envanter No'lu Levha

Bursa İnebey Kütüphanesi'nde yer alan 7 envanter numarası ile kayıtlı levha Bolu müzesinden gelmiştir. Levha 350x440–480x580 mm ölçülerinde is mürekkebi ile yazılmıştır. Levha H.1210

² <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/73586> Salt Araştırma” arşivinde bu eserin hak sahibinin Ülgen ailesi olduğu bilgisi yazmaktadır. Hattın Bursalı ünlü yüksek mimar Ali Saim Ülgen'in koleksiyonundaki bir eser olma ihtimali yüksektir. Ancak eser bugün Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesinde yer almaktadır.

[M.1795/1796] tarihlidir. Hattat imzasın Harrerahû “Mahmud Celâleddin” şeklinde atmıştır. Dönemin özellikli hat levhalarından olan eser krem renginde boyanmış âharlı kağıt üzerine iki satır halinde celi sülüs olarak yazılmıştır. Yazı satır üzerine yerleştirilmesine rağmen harfler arasındaki boşluklar ve ahenk yazıyı hareketli kılmıştır. Harekelerin dengeli dağılımı gözü yormamaktadır. Yazı içinde yer alan bazı harflerin diğerlerinden bağımsız yerleştirilmesi Mahmud Celâleddin’in celi sülüs yazılarında ortaya koyduğu belirgin özelliğidir. Ayrıca yazı alanında tezyinatın yoğun olmaması yazının ön plana çıkmasını sağlamıştır. Kenarlarda yer alan zarif ince dallar üzerine yerleştirilmiş çiçekler yazı ile uyumlu bir şekilde kullanılmıştır. Yazının dış pervazı mavi renk olup altın cetvelle ayrılmıştır. Barok üslubunda yapraklardan oluşan simetri kompozisyonla tezyin edilen dış pervaz dönemin tezyinat anlayışında düzenlenmiştir.

Eserde Arapça: “Kâle’n-nebiyyü aleyhi’s-selâm Li-küllü nebiyyin refikûn fi’l-cenneti ve refikî fi’hâ Osman” ibareleri yer alır. Türkçesi: “Hazreti peygamber dedi ki: Her peygamberin cennette bir refikî (yoldaş, arkadaş) vardır. Benim oradaki refikim Osman’dır” (Resim 6).

Resim 6: Bursa İnebey Kütüphanesi Mahmud Celâleddin İmzalı 7 Envanter No’lu Celi Sülüs Hat Levha (Güney Zincir, 2022)

8 Envanter No’lu Levha

Bursa İnebey Kütüphanesinde yer alan levha Bolu Müzesi’nden gelmiştir. Levha 450x540-500x605 mm ölçülerindedir. Mahmud Celâleddin imzalı levhada tarih yoktur. Yazı is mürekkebi ile üç satır halinde krem renkli âharlı kâğıt üzerine yazılmıştır. Dikdörtgen formda tasarlanan hattın ilk iki satırı celi sülüs, son satırı da sülüs olarak devam etmiştir. Harf aralarında bırakılan boşluklar, harflerin birbirleri ile olan bağlantıları hattatın karakteristik üslubunu ortaya koymaktadır. Dik çizgilerdeki tokluk bu levhada daha belirgindir. Levha altın cetvelle sınırlandırılmıştır. Levhada yoğun bir tezyinata rastlanmamaktadır. Zeminde boşlukları doldurmak amacı ile yarı stilize edilmiş çiçek (lâle) motifleri ve yapraklar kullanılmıştır. Levhada Hûd suresi 88. ayet yer almaktadır. Ayette "Ve ma tevfikî illa billâh aleyhi tevekkeltü ve ileyhi ünîbu" ibareleri yer alır. Türkçesi: “Başarım Ancak Allah’tandır. Yalnız O’na tevekkül ettim ve yalnız O’na yöneldim”.

Mahmud Celâleddin'nin bu celi-sülüs levhasının bir diğer örneği Topkapı Sarayı Müzesi GY 491 envanter numarada kayıtlıdır (Alpaslan, 1999: 132). Yine Mahmud Celâleddin'in öğrencisi olan Mehmet Tahir Efendi'ninde celi sülüs levhası hocasının üslubundadır³ (Resim 7-8).

Resim 7: Bursa İnebey Kütüphanesi, Mahmud Celâleddin imzalı 8 Envanter No'lu Celî Sülüs Hat Levha (Güney Zincir, 2022)

Resim 8: Mehmet Tahir Efendinin Celî Sülüs Hattı
<https://www.istanbulantiksanat.com/>

52 Envanter No'lu Levha

Bursa İnebey Kütüphanesinde bulunan levha Kocaeli Müzesin'den gelmiştir. Sülüs hatla 520x505-605x575 mm ölçülerinde Farsça yazılmıştır. Kahve rengi, âharlı kağıt üzerine dört satır halinde sülüs hatla yazılan levha dikdörtgen formdadır. Levhada Mahmud Celâleddin imzası vardır. Tarih yoktur. Hattatın yazı karakterinin çok belli olduğu levhada harfler sıkışık değil, hareketler de gözü yormayacak şekilde yerleştirilmiştir. Levha renkli cetvel ile sınırlanmış yazı alanlarında boşluklar çiçek ve yapraklar ile tezyin edilmiştir. Yazının dış pervazı kiremit rengine boyanarak boş bırakılmıştır. Levhada yoğun bir tezyinata yer verilmemiştir. Aynı hattın Mehmet Çebi koleksiyonunda görmemiz mümkündür. Yazı Türkçe başlayıp Farsça devam etmiştir. Yazıda; Yâ Rabb be-ibâdât-i Resûli's-Sakaleyn

Ya Rabb be-gazâ konende-i bedr-i Huneyn
İsyân-ı me-râ dü-nim kon der-Arasât

³ Bk. <https://hattatlarsofasi.com/aklam-i-sitte-hattatları/mehmed-tahir-efendi/hat-eserleri-galerisi/>

Nısfes be-Hasen bahş ve nısfes be-Hüseyn.” İbareleri yer alır. Aynı ibarelerinin yer aldığı Mahmud Celâleddin imzalı hat levha Mehmet Çebi koleksiyonunda bulunmaktadır (Resim 9-10).

Resim 9: Bursa İnebey Kütüphanesi Mahmud Celâleddin İmzalı 52 Envanter No’lu Hat Levha (Güney Zincir, 2022)

Resim 10: Mahmud Celâleddin Hattı ile Celi Sülüs Hat Levha (Mehmet Cebi Koleksiyonu) (Süleyman Berk, Hat Sanatı, 2013, s.44)

SONUÇ

Mahmud Celâleddin Efendi, 18.yüzyılın sonu ve 19.yüzyılın başı hat sanatının önemli ustalarından biridir. Dönemin sultanı Abdülmecid, Mahmud Celâleddin’in çalışmalarını çok beğenmiştir ve o dönemde yaşayan hattatlardan onun üslubunda yazmalarını istemiştir. Bu yüzden diğer hattatlar saygınlık kazanmak için Mahmud Celâleddin ekolünde yazmaya gayret etmişlerdir. Kendisine duyulan saygı ve Osmanlı celi sülüsüne katkısı onun hat sanatında isim yapmasını sağlamıştır.

Türk Hat sanatı tarihinde kendine ait bir üslup geliştirmiş olan Mahmud Celâleddin hoca-talebe ilişkisi yaşamayan, kendi azmi ile belli bir seviyeye gelmiş hattatlardandır. Oysa klasik sanatlar

eğitiminde hoca-talebe ilişkisi çok önemlidir. Hat sanatını kendi çabaları ile öğrenen hattatlardan olması onun güçlü bir karaktere sahip olduğunu gösterir. Yazılarında da bu karakterin izleri yer almaktadır. Aklâm-ı Sitte'de ki Şeyh Hamdullah ve Hâfız Osman gibi eski ustaların eserlerine bakarak kendini yetiştiren sanatçı, celî sülüste bir ekol olmuştur. Harflerin keskinliği, hareketlerin seyrekliği, bazı harfleri diğerlerinden bağımsız yerleştirilmesi, teyzini işaretlerin az sayıda kullanılması ve böylece yazıya ferahlık sağlanması gibi üslup özellikleri onun diğer hattatlardan ayrımını ortaya koyan karakteristik özellikleri olarak sıralanabilir. Genelde yazılarını satır üzerine yerleştiren sanatçı hat sanatında alışlagelmiş olan yuvarlak, armudî, damla ve benzeri istif formlarına çok bağlı kalmamıştır. Bazı yazılarında kullandığı harflerin âdeta kompozisyon içerisinde bağımsız bir şekilde yerleştirildiği görülmektedir. Okumaya yardımcı olan işaretlerden olan şeddeler büyüklü küçüklü kullanılırken cezimlerin içi boş bırakılmıştır. Nokta işaretlerini bazen kare, bazen de daire şeklinde yapmaktadır. Harekeleri az, buna karşılık tırfili bolca kullanmıştır. Yazıların meyili azdır. Boru kefleri kullanmayı tercih etmiştir. Zülfeleri keskindir. Mahmud Celâleddin için yazı harflerinden meydana gelmektedir ve harflerin bünyesi önemlidir. Harflerin tek başına duruş güzelliği önceliklidir (Özcan, 20212: 111-115).

Mahmud Celâleddin Osmanlı'nın celî sülüs yazı karakterine şüphesiz ki büyük katkıları olan hattatlardandır. Ancak celî sülüste harflerin ölçülerini mükemmel bir şekilde düzene koyan hattat Mustafa Râkım olmuştur. Mustafa Râkım Hafız Osman'ın sülüs yazılarındaki harfleri büyütürken harflerin birbiri ile oranlı celî sülüsü ortaya koymuştur. Mahmud Celâleddin de celî sülüste harflerin ölçülerini bir düzene koymuş, ancak celî sülüse Mustafa Râkım kadar önem vermemiştir. Mustafa Râkım ile Mahmud Celâleddin'in celî sülüsleri karşılaştırıldığında, Mustafa Râkım'ın yazılarının daha canlı, daha estetik, daha ince ve daha duygu dolu olduğu, Mahmud Celâleddin'in celî sülüslerinin ise daha sert, keskin, kuru ve donuk olduğu gözlenmektedir. Elbette her sanatçının kendi üslubu vardır. Ancak hat sanatı gibi özel kaide ve kuralları olan bir sanat dalında sanatçının kendi gayreti ile başarılı çalışmalar ortaya koyması, takdir edilesi bir durumdur. Çünkü söz konusu dönemin sanat anlayışı içinde "icazet" geleneği ile sanatçılar yetiştirilmektedir. Mahmud Celâleddin bu geleneğe aykırı bir durum ile başarısını kanıtlamış ve dönemin sultanları tarafından adının bilinmesi ve üslubunun kullanılmasını sağlamıştır. Bu başarı o dönem sanatçılar arasında oldukça önemlidir.

Günümüzde pek çok müze ve kütüphanede Mahmud Celâleddin Efendi ve öğrencilerine ait pek çok hat levha örneği yer almaktadır. Bunların bir kısmı yayımlanmış olmasına rağmen bir kısmı da saklı kalmıştır. Bu çalışmada Mahmud Celâleddin Efendi'nin yayımlanmamış hat levhaları örnek olarak sunulmuş ve değerlendirilmiştir. Böylece pek çok sebepten dolayı yok olmakla karşı karşıya kalan bu eserler literatüre kazandırılıp belgelenmiştir. Mahmud Celâleddin örneğinde görüldüğü gibi ülkemizde levha formunda yazılmış celî-sülüs hat levhalar bugün pek çok müze ve kütüphane, özel koleksiyonlarda yer almaktadır. Ancak Bursa İnebey Kütüphanesi'nde olduğu gibi pek çok özellikli hat levhalarımız depolarda atıl vaziyette saklanmaktadır. Pek çoğu dış etkenlerden etkilenmiş, çerçeveleri kopmuş, camları yırtılmış, hatları bozulmuştur. Özellikle ahşap üzerine yapılandırılmış üzerine yapılan hat levhalarında oldukça bozulmalar görülmüştür. Bir proje ile ülkemiz genelinde yer alan müze ve kütüphanelerde yer alan bu kültür varlıklarını tespit edecek bir proje başlatılmalıdır. Bu proje ile envanterleri oluşturulmalı ve onarıma ihtiyacı olan eserlerimizi ivedilikle restorasyonu yapılmalıdır. Ayrıca kendi bölgesinde hat levhaları müzeleri açıp sergilenmelidir. Bu konuda çalışacak uzmanların yetiştirilip, müze ve kütüphanelerde istihdam edilmelidir. Böylece Atıl vaziyette depolarda saklı kalmış kütür varlıklarımız akademik kitle dışında, topluma da kazandırılmış olacaktır. Gelecek kuşakların bu sanat dallarından haberdar olmaları, onların yetiştireceği nesillerin de birikimli olmalarını sağlayacaktır. Aksi takdirde bu nadir eserlerimiz gelecek kuşaklara aktarılamayacak yok olmakla karşı karşıya gelecektir.

Yazarlık Katkısı

Araştırma tek yazarlıdır.

Etik Kurul Beyanı

Araştırma etik kurul onayı gerekmemektedir.

KAYNAKÇA

Acar, M. Ş. (1999). *Türk Hat Sanatı*. İstanbul: Antik A.Ş Yayınları.

- Aksu, H. (2003). Fatih Devri Hat Ustası Ali Bin Yahyâ Sufi. *İstanbul Üniversitesi, 550.yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (30-31 Mayıs 2003) İçinde (s. 245-251). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Alparslan, A. (1992). *Ünlü Türk Hattatları*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Alpaslan, A. (1993). Celi Maddesi. *İslam Ansiklopedisi* İçinde (s. 265-267). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Alpaslan, A. (1993). İslâm Yazı Sanatı. Doğuştan Günümüze. *Büyük İslâm Tarihi Ansiklopedisi* İçinde (441-443). İstanbul: Çağ Yayınları.
- Alpaslan, A. (2004). *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 1286.
- Ayverdi, E. H. (1989). Ali b. Yahya es- Sofî Maddesi. *İslam Ansiklopedisi* İçinde (s. 458). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Berk, S. (2000). *Hat Sanatı*. İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Berk, S. (2003). *Hattat Mustafa Râkım Efendi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Berk, S. (2022). *Devlet-i Aliyye'den Günümüze Hat Sanatı*. İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Çetin, N. M. (1989). Aklâm-ı Sitte Maddesi. *İslam Ansiklopedisi* İçinde (s. 276-280). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
- Demam, M. U. (1995). Esmâ İbret Maddesi. *İslam Ansiklopedisi* İçinde (s. 418-419). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
- Derman, M. U. (1969). Büyük Bir Hat Sanatkârimız, Sami Efendi. *Hayat Tarih Mecmuası* 1(5), İstanbul: Hayat Yayınları, 4-10.
- Derman, M. U. (1997). Hat Maddesi. *İslam Ansiklopedisi* İçinde (s. 427-437). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
- Derman, M. U. (2001). *Osmanlı Hat Sanatı*. İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları.
- Derman, M. U. (2003). Mahmud Celâleddin, İslam Ansiklopedisi İçinde (s. 359). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Genç Yorum (2021). Bir Dergâh İki Hattat.
<http://www.istanbulkadinmuzesi.org/esma-ibret-hanim/> adresinden 29.12.2022 tarihinde erişildi.
<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/73586> adresinden 29.12.2022 tarihinde erişildi.
<https://www.gencyorumdergisi.com/2021/11/bir-dergah-iki-hattat/> 29.12.2022 tarihinde erişildi.
<https://www.istanbulantiksanat.com/urun/3325432/mehmed-tahir-efendi/> adresinden 29 04. 2022 tarihinde erişildi.
- İnal, M. K. (1955). *Son Hattatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İstanbul Antik Sanat. (2023). Mehmed Tahir Efendi.
İstanbul Kadın Müzesi(tarihsiz). Esmâ İbret Hanım.
- Nedim, İ. (1970). *El-Fihrist*. New York: Bayard Dodge Yayın.
- Özcan, A. R. (2012). (Ed. Ali. R. Özcan). *Hat ve Tezhip Sanatı* İçinde (s. 111-115). Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Öztürk, İ. (2020). Alsancak Hocazade Ahmed Ragıp Üzümcü Camii Kubbe Yazısı. *Amisos Sosyal Bilimler Dergisi* 0(9), 281-303.
- Salt Araştırma (tarihsiz). Hattat Mahmut Celaleddin Efendi'nin yazmış olduğu Ya Hazreti Veysel Karani levhasının fotoğrafı.
- Serin, M. (1989). Yâkût el- Müsta'sımî Maddesi. *İslam Ansiklopedisi* İçinde (s. 276-280). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Serin, M. (2003). *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Ülker, M. (1987). *Başlangıçtan Günümüze Türk Hat Sanatı*. Ankara: İş Bankası Yayınları.